

Про часи билинні

Це видання є продовженням теми давньої історії нашого Краю, початок якої викладено у книгах «Україна: Від Трипілля до Аптів» та «Україна: Від Аптів до Русі». Перша охоплює історичні епохи, які змінювали одна одну впродовж шістдесяти шести століть. Друга — «лише» п'ять сотень років історії, від першої згадки про племінний союз антів (375 р.) до появи відомостей про Русь у IX столітті. Ця, третя книга присвячена періоду, протяжність якого ще менша і становить майже півтора століття, приблизно з середини IX до початку XI ст.

Та епоха ще сотні років тому була оспівана у билинах та сагах, у хитромудрому мереживі яких сучасні історики час від часу намагаються віднайти відгомін реальних подій та ідентифікувати відомих з літописів персонажів. Славні богатирі Руської землі, Ілля Муромець і Добриня — хто у дитинстві не чув про те, як пили вони мед у палатах князя київського, Володимира Червоне Сонечко? Про те, що ці палати насправді існували (хоча насправді виявилися зовсім не «білокам'яними»), князів дізналися трохи більше ста років тому, завдяки археологічним розкопкам на території однієї з садиб у центрі старого Києва.

У назві цієї книги використано словосполучення «Свята Русь». Уявлення про Русь, як щось особливе, святе, з'явилося дещо пізніше, ніж мали місце події, про які йтиметься на сторінках цієї книги. Ця назва викликає певні почуття у громадян принаймні трьох сучасних держав, які вважають себе у тій чи іншій мірі спадкоємцями давньої держави і її далекого, оповитого легендами минулого.

Назва ця співзвучна іншим міфологемам, які митували і митують слух іншим європейцям — «Добра Стара

Англія», «Велика Болгарія», «Прекрасна Франція». Подібні назви можна було б перелічувати ще довго. Однак при більш близькому знайомстві з давньою історією виявляється, що далеко не все «велике» та «старе» (і навіть «святе») обов'язково було «добрим», принаймні для усіх, хто жив у ті далекі часи — все, зрештою, залежить від точки зору та засад — моральних, етичних, тощо.

Чим ближча історія до наших часів, тим більше інформації збереглося, тим більшу кількість подій можна реконструювати із тим чи іншим ступенем вірогідності. Про цей період чимало було написано вже понад тисячу років тому — єдина біда, далекі не всі із написаного збереглося. Повідомлення хронік і літописів переминаються з «Життями» святих, а усі вони — з дорожніми записками та історичними творами східних мандрівників, купців. За століття переписування цих джерел набилося різних цікавинок-помилочок не менше, ніж при створенні студентських рефератів на підставі інформації з Інтернету. Свій вагомий внесок зробили історики XVIII—XIX ст., роблячи перші кроки на ниві пізнання історії рідних земель.

Часом вже їх твори стають джерелом для певних висновків, зроблених істориками і у XX, і на початку XXI ст. Що вже казати про тих, хто читає їх твори, підручники — вони часом бачать за їх сторінками зовсім інший світ, ніж професіонали. Народжені колись у кабінетах вчеших назви «Київська Русь», «Давня Русь», давно живуть власним життям і сприймаються, як такі, що вживалися і тисячу років тому, хоча марною справою було б спробувати відшукати їх у давніх літописах чи хроніках.

Історія тієї, найдавнішої Русі давно стала складовою Великої Політики, тому увагу до неї виявля-

Старожитності IX—XI ст., які мають відношення до історії Русі ▼

▲ Розкопки завжди приваблювали чимало глядачів. На дослідження, які В. В. Хвойка на початку XX ст. проводив у с. Білогородка під Києвом, приїжджали численні екскурсії та приходили селяни з навколишніх сіл. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України

ють не лише у тих країнах, які вважають себе у тій чи іншій мірі спадкоємцями давньої держави, але й їх численні сусіди. Час від часу усі намагаються цю спадщину поділити, і досі з'ясовуючи, приміром, звідки ж «пішла Руська земля», з Ладоги, Новгорода чи Києва, не кажучи про цілком фантазійні версії.

Паралельно з цілою бібліотекою книжок, статей, літературних творів, численними кінофільмами, шедеврами живопису і скульптури, які прикрашають музеї та вулиці міст, існує ще одна Русь — віднайдена завдяки дослідженням археологів.

Це давні городища, поховані у землі села, руїни храмів і некрополі, знахідки з яких можна побачити за склом вітрин у десятках, а може й сотнях музеїв у різних містах та різних країнах. І образ цієї, дивом віднайдені Русі далеко не завжди співпадає із тим, що ми звикли з дитинства читати у підручниках та книжках, бачити у кіно, на телебаченні і навіть в музейних експозиціях.

Доля складалася так, що вперше на археологічні розкопки мені випало потрапити у Києві, на Подолі. І це були розкопки старожитностей доби Русі. Тоді, 1972 року, у розпалі було будівництво нової лінії ме-

трополітену, яка мала перетнути один з найдавніших районів міста. Там, де нині на Конtrakтовій площі стоїть бронзовий пам'ятник гетьману Сагайдачному, був глибокий (метрів, мабуть, до десяти) котлован. Його стіни були укріплені величезними металевими балками та щільно обшиті дошками.

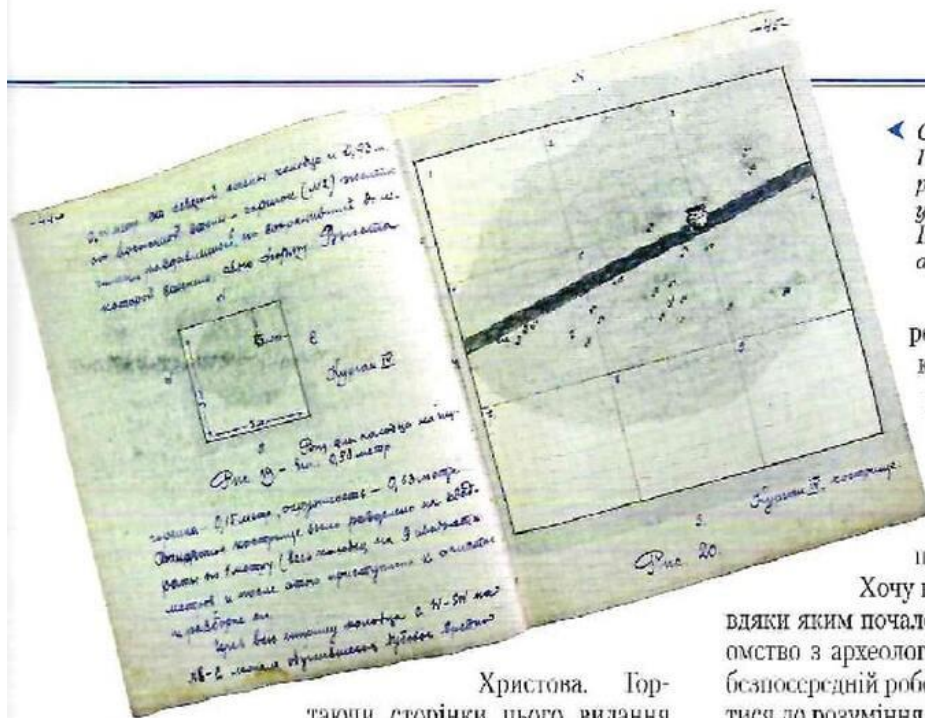
У одній з стін, з боку Гостинного двору, вже можна було побачити два забетоновані отвори тунелів. А на дні котловану кипіла робота — причому майже без застосування техніки. Власне, майже вся ця площа була пройдена за допомогою лопат мало не з самісінької сучасної поверхні. Тут археологи чи не вперше так заглибилися у найдавніші горизонти історії і життя Подолу. На поважній глибині давалися знаки ґрунтові води — адже дно розкопу вже давно заглибилось нижче рівня Дніпра. Отож працювати можна було лише у гумових чоботях, перекидаючи грязюку на яку перетворювався ґрунт, перенасичений вологою. Однак насоси кілька разів на день відкачували воду, відтак робота не припинялася.

І знахідки були варті тих зусиль. Вінець за вінцем з грязюки піднімалися зруби давніх будівель та навіть дошки парканів, які їх колись оточували. Біля кута одного із них натрапили на рештки дерев'яної діжки. Розкоп у черговий раз наповнився водою, запустили насоси. Коли знову проявилось дно розкопу і можна було продовжувати розкопки виявилось, що вода у напіврозчищеній діжці як стояла, так і стоїть. Грязюку зсередини довелося вибирати всліпу. І тут до рук працівника потрапила невелика, металева річ, яка при більш уважному огляді виявилася бронзовою монетою, про яку хтось сказав: «напевне, візантійська».

Минуло з десяток років, і я придбав збірку наукових праць, присвячену новим археологічним дослідженням давнього Києва. У цьому виданні на сторінці 415 натрапив на фото тієї самої монети, підпис під яким повідомляв, що вона карбована у правління імператора Костянтина VII, прозваного Багрянородним. Того самого імператора, який написав для спадкоємців цілий трактат про управління ромейською імперією, на сторінках якого не раз згадано Київ, русів та їх країну, а також народи, які з нею сусідили у ті часи. Монета була датована 945 роком, X століттям від Різдва

Мініатюри з середньовічних рукописних літописів та хронік XIV–XV ст.

◀ Сторінки з польового щоденника П. І. Смоличева, присвячені розкопкам підмурганного поховання у могильнику біля с. Шестовиця. Науковий архів Інституту археології НАН України

регулярно отримувати. Так на кілька місяців вдалося стати учасником розкопок і свідком кількох вражаючих відкриттів — решток не згаданої у літописах споруди монастиря, поховань дохристиянського некрополя та інших, не менш цікавих речей.

Хочу висловити подяку усім колегам, завдяки яким почалося і довгі роки тривало моє знайомство з археологією доби Русі, адже саме завдяки безпосередній роботі у експедиціях вдалося наблизитися до розуміння епохи, досить віддаленої від більш знайомих та «рідних» трипільських часів і знайти натхнення для сюжетів цієї книги.

Нині настав досить цікавий, і можна сказати, рідше не буваний період у вивченні давніх сторінок історії Русі. Саме археологічні розкопки, знахідки, а особливо — їх уважне вивчення на початку ХХІ ст. дали змогу вченим повернутися до здавалося, давно і назавжди вирішених питань — про походження Русі, про те, як жили люди у часи перших київських князів.

Питання про «спільну колыску братніх народів», «давньоруську народність» і тому подібні з деректив, які не підлягають обговоренню, перетворилися на тему суто наукових дискусій, учасники яких не лише відстоюють власну точку зору, але й намагаються віднайти істину. Стало можливим активніше працювати над темою скандинавських зв'язків Русі, вчені стали більше подорожувати, брати участь у міжнародних конференціях. Водночас участь іноземних археологів не лише у вчених зібраннях, але й розкопках стала справою буденною. Саме подальша інтеграція у світове наукове співтовариство стає запобіжником, що певною мірою здатен застрахувати вчених від вирішення проблем виходячи з упереджених (з тих чи інших причин) позицій.

Археологічні розкопки пам'яток доби Русі, фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України ▼

▲ Вали давнього городища на Сумщині «ж» багато століть тому поросли травою

Існує безліч версій політичних та етнографічних мап нашого Краю та його околиць тих часів. Вони відображають не лише швидкі зміни політичної обстановки, але й різні погляди на перебіг давньої історії. Часто обриси кордонів або навіть наявність деяких політичних утворень залежать від уподобань історика або місця його проживання.

На одних мапах Русь розсунула на півдні свої кордони до берегів Чорного моря — між Дунаєм та Дніпром. На інших — її південні рубіжі сягають лише річки Рось, а на півдні неподільно панує чергова степова імперія — мадярів, печенігів або половців. Є такі, де обриси володінь степовиків зменшено з боку Одещини, землі якої виявляються включеними у володіння держави Болгарії, створеної нащадками хана Кубрата. На інших клином у печенізькі володіння врізаються землі Хозарії. Годі казати про Крим, у якому володіння хозарів (потім печенігів) межують з візантійськими і щоразу у різних обрисах. Не менш цікавою є ситуація на заході, де у кордони Русі то включають племенні князівства хорватів, волинян, тиверців та інших, то підкреслено наносять їх, часом невідомо як визначені межі. Ясна річ, що на жодній мапі межі Русі IX—X ст. не співпадуть з межами сучасної Ук-

раїни. І не лише тому, що різні погляди у істориків, які складали, складають і складатимуть ці мапи, а ще й тому, що Русь тих часів і сучасна Україна це далеко не одне й те саме.

Хоча б з тієї причини, що у її нинішніх кордонах опинилося чимало земель, мешканці яких тисячу років тому мали власну державність (або були належними до держави, столиця якої могла знаходитися досить далеко), байдуже, як звучала її назва: князівство, каганат, імперія. Отож історія Краю виявляється досить щільно інтегрованою в історію інших держав, більшість з яких вже давно зійшли з політичної арени на сторінки історичних трактатів — Візантія, Хозарія. А ті, які вважають себе спадкоємцями давніх князівств та королівств, досить помітно змінилися.

Однак так само, як і спадкоємці Русі виявляють неабиякий інтерес до свого славного (а часом і трагічного) минулого. Наведені вище обставини дають змогу пояснити, чому лише частина розділів книги присвячена безпосередньо Русі. Решту поділено між її історичними сусідами, які в той чи інший час проживали у межах Краю. Так з'явилися розділи, у яких йде мова про державу давніх мадярів між Дніпром та Прутом і Сіретом — Ателькузу, війовничих печенігів-пачанакитів, візантійські володіння у Криму. Для того, щоб розповісти про їх історію та долю, часом доводилося виходити за межі Краю, розшукуючи старожитності та причетні до них події, що можуть додати подробиць до картин давньої історії.

Особливу увагу приділено обставинам і особливостям становлення державності на Русі — це до певної міри здається повчальним. Адже Україна впродовж останніх десятиліть переживає відповідний період державотворення з усіма його проявами, в тому числі такими, які, здається, мали назавжди лишитися у минулому — беззаконня, домінування грубої сили. Однак історія дає приклад того, що така ситуація не може тривати вічно, а переможені та переможці з часом не лише можуть помінятися місцями, але й зму-

▼ Пам'ятники та історичні пам'ятки, пов'язані з історією Русі IX—XI ст.

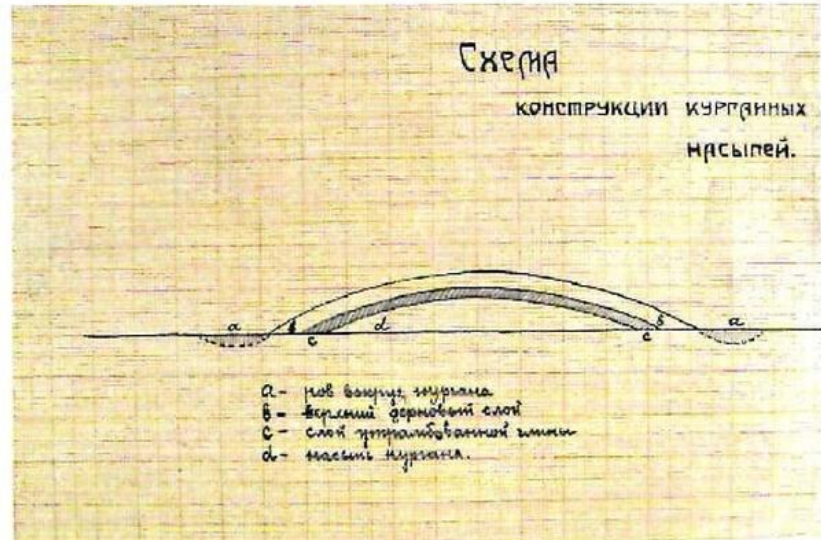

шені будуть співпрацювати. Іншого не дано, інакше — загибель, як це не раз траплялося з державними утвореннями, які виникали у ті часи між Карпатами та Дніпром.

Останнім часом все більше уваги стали приділяти так званім «племінним князінням» слов'ян, які раніше розглядали як таку собі перепону на шляху «об'єднання» та зростання державної величі Русі. Вивчення старожитностей літописних древлян, хорватів, волинян та інших племін досить переконливо показують, що утворення Русі було далеко не єдино можливим варіантом давньої історії Краю. Міжнародна торгівля, величезні гради та святилища, розвинене ремесло, можливо навіть династичні зв'язки давніх князів з європейськими державами постають за результатами археологічних досліджень у різних регіонах.

Ті ж дослідження свідчать, що можливе майбутнє цих земель було перекреслене мечами дружинників київських князів впродовж того століття, коли відбувалося таїнство перетворення Русі на Русь Святу. На цей період припадає також кілька спроб хрещення Русі, які розпочалися ще у часи князя Діра і завершилися за Володимира Великого. Шлях до нової віри виявився не простим, довжиною понад століття. Час і навіть місце останнього хрещення і досі є предметом дискусій. Свій внесок у з'ясування цього питання внесла археологія.

Матеріал для книги було зібрано під час археологічних розкопок, спілкування з дослідниками та знайомства з написаними ними книжками. Були подорожі по археологічним пам'яткам і музеям, як в Україні, так і поза її межами.

с. Шестовица, Чернівецька округа
Курганный могильник III на пути по дороге на с. Славин

▲ Схема конструкции курганного насыпи у давньому могильнику біля с. Шестовица на Чернівецьщині. Креслення П. І. Смоличева, дослідження 1925 р. Науковий архів Інституту археології НАН України

Я вдячний колегам, які допомогли уточнити і отримати унікальні відомості, поділилися ілюстраціями для видання. Були використані дані старих наукових звітів про археологічні розкопки. Всі відомості, викладені на сторінках цієї книги, здобуті працею декількох поколінь дослідників «підземного архіву» України. Ці розповіді зовсім не претендують на те, щоб бути систематичним, а тим більш докладним переказом давньої історії нашого Краю. Адже це лише окремі сторінки, яскраві епізоди, які видалися достатньо цікавими, про які знайшлася можливість розповісти більше. Роздуми про історію відносно давню змусили задуматися над тим, що ж нині відбувається на землі, яку сьогодні називають Україною.

Михайло Відейко

Історичні реконструкції — завдяки археологічним дослідженням вони стали можливими та більш достовірними ▼

Салтівська археологічна культура

Культура Луки-Райковецької

Роменська археологічна культура

968–971 р.
Роходи князя
Святослава

983 р.
Роходи князя
Володимира
проти хорватів

988 р.
Хрещення Русі

981 р.
Роходи князя
Володимира
проти удличів

945 р.
Смерть князя Ігоря
в землі дrevлян

946 р.
Загибель Іскоростеня

898 р.
Угри біля
Києва

907 р.
Рохіг Віщого Олега
на Константинополь.
Торгова угода

882 р.
Віщий Олег
у Києві

896 р.
Битва на
Рівненному Бузі

866 р.
Рохіг на
Константинополь

852 р.
Нача ся прозивати
Руская земля
в літо 6360

839 р.
Згадка про
русів у
«Бертинських
аналах»

Роки

1020

1000

980

960

940

920

900

880

860

840

820